

У жовтні 1919 р. Армія одержала 500 крісів, більша частина з яких не була боєздатною. Майстерня для зброї не мала належного знаряддя для ремонту. Зіпсуті гармати потрібно було привозити з фронту. В Армії було 35 гармат, непридатних для застосування, з них 20 – зіпсовані, 15 – без амуніції. Четар Гураль наголошував на тому, що гармати були у користуванні від самого початку війни і потребували заміни. Начальна Команда подавала рапорт про незадовільний стан з озброєння, було ухвалено бюджет, але згідно з ним Армія озброєння на заміну не отримала.

Тож Армія, не маючи належного матеріально-технічного забезпечення і уражена тифом, не була боєздатною у тій мірі, якої вимагали від неї військові обставини, а трималася виключно на патріотизмі.

Заслухавши аргументи усіх свідків, Польовий суд Н.К.Г.А. (К.273/19) звільнив за параграфом 306 ст. 4 від звинувачення всіх обвинувачених: Начального вождя, ген.-четаря Мирона Тарнавського, полковника Альфреда Шаманка й отамана Омеляна Лисняка. Присуд затвердив у Вінниці 26 листопада 1919 року генерал-четар Осип Микитка. Аргументи дій Начального вождя були занадто ясні, щоб можна було у цих умовах інакше діяти [4, с. 87].

1. Відділ історії визвольних змагань Львівського історичного музею (далі – ВІВЗУ ЛІМ). Судовий процес... 2. Від Денікіна до большевиків. – Відень, 1921. – С. 6. 3. ВІВЗУ ЛІМ Судовий процес... – С. 14. 4. Євген Яворівський. Вождь 100 000-ної армії. – Вінніпер, 1958.

УДК 94: 355, 425/477/ 1920-1921

В.М. Тарабан, М.М. Голик

Національний університет “Львівська політехніка”

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

© Тарабан В.М., Голик М.М., 2006

Розглядається організація та проведення Другого Зимового походу частини військ Української Народної Республіки з метою відновлення української державності.

In this article is considered organization and conducting of Second Winter Campaign of Ukrainian People’s Republic’s army, which aim was an rehabilitation of Ukrainian independence.

Восени 1921 р. під керівництвом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника був організований рейд в Україну, який увійшов в історію під назвою Другий Зимовий похід, що став останньою відчайдушною і героїчною спробою Армії Української Народної Республіки (УНР) збройним шляхом відновити українську державність. Сьогодні ця подія залишається іще недостатньою мірою дослідженою в українській історіографії. Хоча у цьому плані уже зроблено досить багато. Зокрема, про це свідчать праці: Удовиченка О., Вериги В., Сідака В., Гетьманчука М., Плазової Т. та ін. [1].

Суперечливість оцінок Другого Зимового походу вимагає уважного погляду на ситуацію, в якій опинились Уряд і Армія УНР після переходу в листопаді 1920 року на територію Польщі. С. Петлюра оцінював цю ситуацію „...не як ліквідацію нашої державності, не ліквідацію наших державних зусиль, а як справу однієї з мілітарних спроб боротьби з окупантською владою України” [2. с. 393].

Політичне і військове керівництво УНР вживало всіх заходів, щоб відступ з рідної землі не привів до поширення анархії і розбрату в лавах Армії. 23 листопада 1920 р. С. Петлюра наказом Головного Отамана військ УНР заборонив розпускати будь-які військові відділи, які мали бути зосереджені „на закордонне інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну” [3, с. 70].

Для підтримання боєздатності Армії С. Петлюра висунув цілу низку пропозицій уряду Польської Речі Посполитої, а саме: українське військо повинно зміщуватись з інтернованими російськими частинами; окремі тактичні одиниці (дивізії, курені, батареї) мають зберегти свою організацію і штаби, а муштрові старшини повинні залишатись на посадах; українське вояцтво має бути забезпечене медичним обслуговуванням та нормальним життям; старшинський склад Армії користується правом вільного пересування у межах Польщі та вільного виїзду за кордон за дипломатичними паспортами; можливість внутрішньої урядової праці для підготовки та повернення на Україну [4, с. 70–70 зв.]. Своєю чергою, Інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. було унормоване право для Армії УНР. У ній Армія УНР трактувалася як дружня та союзна. Інструкція зобов'язувала польську адміністрацію забезпечувати відповідні умови перебування інтернованих у таборах; організувати медичне обслуговування, підготувати необхідну кількість бараків тощо [5, с. 3–4]. Всього в таборах на 20 січня 1921 р. нараховувалося 17464 старшин і козаків української армії, хоча чисельність інтернованих у польських таборах продовжувала зростати, і на кінець 1921 р. сягала близько 30 тисяч вояків. На той час українська політична еміграція всього нараховувала понад 100 тисяч чоловік [6, с. 152].

Надаючи великої ваги справі створення згуртованої і боєздатної Армії, С. Петлюра наполягав: „Я хотів би, аби Правительство зробило все, що воно тільки може зробити пам'ятаючи, що справа першорядної ваги, і що нашим моральним і державним обов'язком є дати війську останні із державних ресурсів... Програму заходів Уряду щодо війська прошу невідкладно мені представити, а поміж собою створити спеціальний апарат для неуклінного і постійного контролю над цією справою” [7, с. 72–73]. Зокрема, він застерігав, щоб опікуючись, уникати партійної чи якоїсь спеціальної тенденції, бо „...військо не має бути зняряддям певної партії чи угруповання; воно є здобутком цілої нації, цілої держави, зняряддям для державного будівництва” [8, с. 333].

С. Петлюра особисто проводив значну практичну роботу зі зміцнення Армії. Так „Законом про вище військове управління” від 12 листопада 1920 р. була створена Вища Військова Рада Армії УНР. Головою її було затверджено генерал-поручника М. Юнакова. Рада мала право попереднього розгляду всіх законодавчих актів, що стосувалися Збройних сил УНР. Водночас С. Петлюра приділяв велику увагу підтримці партизансько-повстанського руху в Україні, підготовка до розгортання якого почалася іще до відходу УНР у листопаді 1920 р. за Збруч. З особливим завданням Головного Отамана у більшовицькому підпіллі „були залишені старшини й козаки, а також окремі військові відділи для організації... активних військових виступів” [9, с. 75]. Із таборів інтернованих із спеціальними дорученнями у різні губернії відряджалися старшини Армії УНР. 21 січня 1921 р. С. Петлюра на засіданні Ради Народних Міністрів порушив питання „...про зосередження всебічної роботи Уряду у справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної політики. Відповідно з рішенням уряду при Головній Команді військ УНР був сформований спеціальний орган – Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ). Він мав підпорядковуватись безпосередньо Головному Отаману військ УНР С. Петлюрі як головнокомандувачу усіх українських регулярних і повстанських військ. Штаб мав вирішувати всі питання, пов'язані із збройною протидією більшовицькій владі та впровадженням у життя широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання для повалення радянської влади в Україні. Очолив ППШ досвідчений фахівець партизанської боротьби, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, один із героїв Першого Зимового походу, що мав великий вплив на повстанців в Україні. Згодом 16 лютого 1921 р. його було обрано членом Вищої Військової Ради з правом вирішального голосу.

Водночас створення ППШ відбулося за згодою керівника Польської держави Ю. Пілсудського і участі польського Генштабу. Польська сторона взяла на себе зобов'язання створювати умови для розміщення ППШ у Львові, дозволила використовувати інтернованих українських старшин і колишніх посланців в Україну, а також звільнити з таборів дві тисячі українських вояків та забезпечити їх амуніцією для походу на Україну і підняття широкомасштабного антибільшовицького повстання. Офіційна Варшава опинилася у досить незручній ситуації. Поляки не хотіли іти на повний розрив союзницьких стосунків з українцями, бо існування УНР як буфера з Росією для Польщі було життєво важливим питанням. Тому польські військові допускали

можливість антибільшовицького походу і сприяли здійсненню планів українського керівництва. Але на перешкоді були вимоги Москви до Польщі – дотримуватися умов Ризького договору, яким заборонялося існування антирадянських збройних угруповань на території Польщі і згідно з яким до 1 травня 1921р. УНР і Рада Республіки мали бути вислані за її межі. За таких обставин уряд УНР і всі його організації втратили свій офіційний статус і право легального існування на території Польщі, фактично продовжуючи свою діяльність тут нелегально. Тоді як поляки офіційно відмежовувались від відкритої підтримки українським повстанцям на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну.

Тим часом керівництво ППШ продовжувало цілеспрямовано діяти, зокрема на територію України направлялися емісари – з літературою, часописами, газетами і поширювали відомості про діяльність і плани уряду УНР. Насамперед ці дані доносили до сільської інтелігенції, яка поширювала згодом інформацію серед української громади. Ця політика породжувала масовий спротив більшовикам. Але повстання, що стихійно вибухали проти більшовицької влади, були не координовані. Повставали на боротьбу повстанці невеликими групами та відбивали обози із награваним майном, реквізованим хлібом, влаштовували залізничні катастрофи, атентати проти комісарів та більшовицьких активістів. За потреби вони збиралися у великі з'єднання і розпускалися, коли минала загроза, щоб легше було переховуватись. Тому завданням номер один для ППШ стало формування на території України координаційно-керівної антирадянської повстансько-підпільної боротьби. За участю емісарів у Києві в березні 1921 р. створюється Центральний Український Повстанський Комітет. На місцях по всій Україні виникають губернські та повітові повстанками, які розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп.

На черговій нараді ППШ і польського командування, що відбулася 17 червня у Варшаві, обговорювався план повстання. Однак українсько-польські приготування стали відомі радянській розвідці, агентура якої проникла до ППШ. Уряд УРСР засипав польський уряд численними нотами протесту, звинувачуючи у порушенні умов Ризького договору. Більше того, заволодівши даними ППШ про підпільну антибільшовицьку мережу в Україні, Головне політичне управління (ГПУ) арештувало і знищило майже увесь склад Центрповстанкому та зліквідувало близько 6 тисяч повстанських груп і загонів, що фактично прирекло майбутній похід на невдачу. Тим часом момент початку походу був предметом тривалих дискусій. Регулярно відбувалися спільні наради представників ППШ і польського Генштабу з питань виступу. У стосунках з керівниками ППШ польські представники поводити себе не завжди послідовно. Тому в серпні 1921 р. Ю. Тютюнник змушений був, погрожуючи, прийняти власне рішення про початок антирадянського повстання в Україні, у разі певних затримок виконання зобов'язань, взятих на себе польською стороною. Вже у вересні на нараді ППШ з представниками польського Генштабу у Львові, яка розглядала питання про хід підготовки до походу, польська сторона доводила, що рейд є бажаним, але не конечним. На ній виступив із заявою полковник О. Данильчук від імені Головного Отамана С. Петлюри, що український Генштаб хоче здійснити рейд в Україну за будь-яку ціну, тому нарада погодила дату виступу, початок призначили на 10 жовтня 1921 р.

Незважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, С. Петлюра вимагав від командування здійснення походу та вжив низку важливих заходів. Для підвищення боєздатності наказує на переведення всіх дивізій на однаковий стан та забезпечення належного розгортання у майбутньому і Головної Команди військ УНР від 10 жовтня 1921 р. С. Петлюра започатковує реорганізацію війська. Згідно з нею, всі озброєні сухопутні сили УНР за характером своєї служби поділялися на польові та місцеві. Польові війська склалися із 6 дивізій, кожна – із 3-х стрілецьких, 1-ї гарматної, 1-го кінного полку і 1-го технічного куреня. Передбачені були також чіткі штати, щоб під час мобілізації всі ланки збільшувалися втриє, тобто армія могла розгорнутися у 18 дивізій [10, с. 204–207]. Разом з тим 13 жовтня для прискорення реорганізації армії Головний Отаман віддав наказ приступити до переформування дивізій з метою убезпечення кадрів всіх окремих частин майбутньої повної дивізії [11, с. 212–213]. Військове міністерство і Генеральний

штаб провели значну роботу щодо відпрацювання штатів та планів розгортання армії чисельністю у 150 тис. багнетів [12, с. 3–5]. Але цим хорошим намірам не судилося бути втіленими у практику. Бо 7 жовтня 1921 р. був підписаний Протокол між Польщею і Росією, згідно з яким польська сторона зобов'язувалася роззброїти українські частини, що рухалися до польсько-радянського кордону, та вислати за межі Польщі. Тільки завдяки прихильному ставленню офіцерів польського Генштабу, які попередили Тютюнника і допомогли обійти польські війська, відіслані на роззброєння українських військ.

Досить неправдивими є дані, які наводилися радянськими істориками, що усього до польсько-українського кордону було підтягнуто до 7 тисяч бійців армії УНР [13, с. 165]. Таку кількість зосередити С. Петлюра не міг, оскільки поляки, як ми вже зазначали раніше, зобов'язувалися забезпечити зброєю та амуніцією тільки 2 тис. чоловік.

Подані вище відомості дають розуміння причин зволікання із початком виступу. Хоча деякі автори безпідставно вдаються до звинувачення у цьому Тютюнника, як, зокрема, Я. Тинченко. [13, с.14]. Але документи стверджують зовсім інше, що офіційно Ю. Тютюнник став командувачем Повстанською армією тільки 23 жовтня 1921 р., про що сам повідомляв. „По наказу Головного Отамана цього числа я вступаю в командування Повстанською Армією України. Генерал-хорунжий Тютюнник” [15, с. 25].

25 жовтня 1921 р., з нагоди початку походу, С. Петлюра послав Ю. Тютюннику листа такого змісту: „Генерале! Виряджаючи Вас... Прошу передати старшинам і козакам мій привіт, по розпочаттю справи з'ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значення того великого акту у справі національно-державної відбудови її. Щастя Боже і Вам, і всім старшинам, і козакам, що вирушають на ту тяжку дорогу, успіху і слави на добро і щастя нашій Батьківщині” [16, с. 26].

Тільки 29 жовтня Ю. Тютюнник із штабом виїхав зі Львова до Рівного. А 2 листопада 1921 р. вже інформував С. Петлюру про те, що бійці не повністю забезпечені озброєнням, до 35% – без належного взуття, 50 % – без шинелей, одяг решти козаків старий, великий брак білизни тощо [17, с. 35–36].

Незважаючи на те, що польська сторона не надала необхідної кількості обіцяних коней, озброєння та спорядження, в умовах ранньої зими тільки половина козаків була відповідно обути та одягнена, похід все таки розпочався. Згідно з планом, виступило три групи: Волинська – головна, під безпосереднім командуванням Ю. Тютюнника; Подільська – під командуванням підполковника М. Палія; Бессарабська – під керуванням генерала А. Гуленка, яка знаходилась іще в стадії формування. Загалом вони нараховували до 1500 чоловік.

Своєю чергою, радянське керівництво було поінформоване про рейд, тому відповідно 10 листопада ВУЦВК прийняло постанову „Про ліквідацію петлюрівських банд на Правобережжі України”, де перед частинами Червоної армії ставились завдання ліквідувати наступ. На зміцнення місцевих гарнізонів були кинуті війська 9-ї Кримської кавалерійської і 45-ї стрілецьких дивізій.

В архівах авторами віднайдено низку документів, якими спростовуються твердження щодо непоінформованості С. Петлюри про похід, його відстороненості від справ тощо. Вони свідчать, що Петлюра мав постійну інформацію про хід рейду. Так, 11 листопада 1921 р. він пише Голові Уряду Пилипчуку: „Отримав відомості акції А. Гулого-Гуленка в районі Дністра” [18, с. 127]. Йому ж 12 листопада повідомляли із певних джерел, „...можна установити, що отряд Палія не розбитий, а розділився на дві половини, які виконують своє призначення” [19, с. 131–132]. Також йому повідомлялось 15 листопада 1921 р.: „Про відомості з України про похід... Треба тільки нам зрозуміти обов'язки, що історично падають на наші слабкі місця підготовчої праці, не розділяйтесь, не загострювати відносин, а купчитись, уникати і полагодити тертя” [20, с. 133–134].

Наявні історіографічні та архівні джерела сьогодні дають змогу доволі детально відтворити перебіг рейду. Першою виступила Подільська група підполковника Палія. 25 жовтня вона перейшла радянський кордон і розбила кілька червоноармійських загонів і стала кінною групою. Вона з безперервними боями здійснила 1500-кілометровий рейд, пройшовши через Проскурівський,

Летичівський, Любарський повіти, а відтак, повернувши на північ, – Житомирський та Коростенський повіти, а потім – на південний схід, на м. Малин та с. Городянку. Але їй не вдалося з'єднатися із Волинською групою для спільних операцій. Цей прикрий факт мав негативне значення, особливо для Волинської групи. Сама Подільська група з-під Києва 17–18 листопада змушена була повернутися на захід і 6 грудня перейшла польський кордон.

Головна Волинська група під командуванням Ю. Тютюнника, перейшовши кордон у ніч на 4 листопада 1921 р., 7 листопада здобула Коростень. Але втримати місто не вдалося. Під натиском переважаючих ворожих військ група відступила на Дідковичі, а потім на північний схід на Київщину. Набагато сильніший ворог скрізь чекав на них – на всіх важливих пунктах. Як свідчать учасники рейду, „...не було дня, майже не було години, щоб не воювали. Якщо не більші маневрові бої з частинами, то дрібні сутички з окремими відділами міліції” [21, с. 114]. Проти Волинської групи більшовицьке командування кинуло двотисячну дивізію Котовського. Втративши надію з'єднатися з Подільською групою і не відшукавши загону В. Нельговського, який ще у ніч з 19 на 20 вересня перейшов в Україну із завданням налагодити зв'язок між Волинською групою і повстанськими загонами у складних умовах ворожого переслідування, що скеровувалось діючим в загоні агентом невзмі виконати завдання, із боями та великими втратами відступив за кордон, в таких умовах Тютюнник вирішив повернути назад. Було дуже важко відірватися від кінноти ворога, до того ж у кожному селі знаходилися червоні відділи, тому пробивати собі шлях з боями вимагало великих зусиль. Як згадує Р. Сушко: „План, рішучість, хоробрість, консеквентність були, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас” [22, с. 27]. Постійний ворожий заслін, безперестанні бої, без сну і відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, нелюдська перевага виснажували напівроздягнуте, майже безбройне українське військо. Тільки фанатична віра у боротьбу допомагала переносити ці нелюдські умови. 17 листопада в районі міста Базара група була оточена більшовицькою кавалерією Г. Котовського. Під селом Малі Міньки у запеклім бою, що був останнім боєм Повстанської Армії, понад 200 військових загинуло, понад 500 потрапило у полон, 359 із яких більшовики розстріляли. Тільки штабній групі та декільком десяткам поранених, загальною кількістю до 100 осіб, вдалося відірватися від переслідування і перейти кордон.

Третій – Бессарабській групі – доручалося відвернути увагу ворога від головного угруповання Ю. Тютюнника. Перейшовши 19 листопада 1921 р. з околиць Бендер на радянську територію, вона зіткнулася із переважаючими силами червоноармійських військ і після кількадечних виснажливих боїв, зазнавши чималих втрат, була змушена відійти на територію Румунії.

Другий Зимовий похід українського війська закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Намір підняти загальноукраїнське збройне повстання на повалення окупаційного режиму в Україні теж закінчився невдачею. Перша спроба проаналізувати причини невдачі рейду була зроблена у донесенні ППШ від 20 грудня 1921 р. У ньому зазначалось, що поразка сталася через слабку підготовку до походу, погане його матеріальне забезпечення, наявність у його підрозділах більшовицьких агентів, відсутність організованої системи розвідки та належного керування бойовими діями [23, с. 137].

В офіційних документах та спогадах учасників походу, крім згаданих причин, відзначається зволікання походу, наявність в Україні значних більшовицьких сил, які репресивними ліквідаційними заходами послаблювали сили повстанського руху, а також непослідовність і роздвоєність політики Польщі щодо походу, на підтримку якої змушений був орієнтуватись Уряд УНР, але не отримав ні відповідної кількості зброї, ні військового спорядження.

Істотною причиною поразки походу стала і повна поінформованість радянських військ через агентів, що перебували у ППШ, а також в оточенні не тільки Ю. Тютюнника, а й С. Петлюри, зокрема, про приготування і всі плани походу, структуру військ, матеріальні і людські ресурси відомо із документів Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК), що зберігаються в Державному архіві. Документи засвідчують: починаючи з підготовки і до свого трагічного завершення, Зимовий похід постійно перебував під контролем і руйнуванням ВУЧК.

Більшовики могли не допустити рейду та уникнути кровопролиття і людських жертв, сконцентрувавши достатню кількість військ для відсічі на ділянках переходу кордону, як це вони зробили із Бессарабською групою А. Гуленка. Проте вони обрали тактику заманювання похідних груп у пастку та нанесення нищівного розгрому, хоч бої були жорстокими із немалими жертвами з обох сторін.

Безпосередні учасники рейду вказують іще на одну причину – надмірну амбітність, честолюбство та самовпевненість Ю. Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки. Так, О. Шпілінський подав дані, що „Тютюнник переоцінив інформаційні вісті з України й не зважив, що безоглядний масовий терор, який лютував цілий рік, мусив послабити активність місцевого населення і не привести до загального збройного повстання із першими бойовими успіхами Повстанчої Армії” [24, с. 114]. Відомості, які надходили до штабу Ю. Тютюнника від агентури ВУЧК, у більшості були фальшивими, а належна їх глибока перевірка не проводилася, стверджує також С. Мечник [25, с. 195–196].

Отже, Другий Зимовий похід, що мав за мету скоординувати повстанські дії і привести до повалення радянського режиму в Україні, за складних і несприятливих обставин закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Підняти загальноукраїнське збройне повстання не вдалося. Але героїзм і самопожертва частин Армії УНР, які стали учасниками походу в ім'я виборення Української національної державності і любові до України, залишаться взірцем виконання обов'язку перед своїм народом і державою.

Разом з тим сьогодні українському суспільству необхідно подолати стереотипи в оцінках Другого Зимового походу, відтворивши об'єктивну правду про події і учасників цієї героїчної сторінки нашої історії.

1. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995; Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995; Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1920 рр. – К., 1998; Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах у 1920–1939 рр. – Львів, 1998; Плазова Т. Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.). – Львів, 2005. 2. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.І. – Нью-Йорк, 1956. 3. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.2, спр. 32. 4. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.2, спр. 32. 5. ЦДАВОВУ, ф.1075, оп.4, спр. 20-а. 6. Українська революція // Документи 1919–1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. 7. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.2, спр. 32. 8. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т.І. – Нью-Йорк, 1956. 9. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.2, спр. 32. 10. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.2, спр. 32. 11. ЦДАВОВУ, ф.1078, оп.2, спр. 91. 12. ЦДАВОВУ, ф.1078, оп.2, спр. 264; Там само, ф. 1902, оп.2, спр. 831. 13. Антисоветская интервенция и ее крах. – М.: Политиздат, 1987. 14. Тинченко Я. Останній бій генерала. – К.: Академія, 1995. – Ч.2. 15. ЦДАВОВУ, ф.4, оп.1, спр. 28. 16. ЦДАВОВУ, ф.4, оп.1, спр. 28. 17. ЦДАВОВУ, ф.4, оп.1, спр. 28. 18. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.4, спр. 1. 19. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.4, спр. 1. 20. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.4, спр.1. 21. Шпілінський О. Базар (1921–1931р.) // За державність. – № 3. 22. Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Календар Червоної Калини. – Львів, 1930. 23. ЦДАВОВУ, ф.1429, оп.4, спр. 1. 24. Шпілінський О. Базар (1921–1931р.) // За державність. – № 3. 25. Мечник С. Від оприччини до КГБ: духовність московського імперіалізму. – Мюнхен, 1981.